

В.Гриневич

РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКЕ ЗБЛИЖЕННЯ ТА ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В Радянському Союзі зовнішня політика та міжнародні відносини ніколи не знаходилися на периферії суспільного життя. Навіть у свідомості пересічних людей вони відігравали поважну роль і перманентно опинялися у центрі повсякденного життя та інтересів. Це обумовлювалося передусім тим, що від стану розвитку міжнародних відносин (а протягом 30-х рр. напруження у світі неухильно зростало), залежали значущі для життя людини питання війни і миру.

У першій половині 30-х років радянська зовнішня політика зазнала кардинальних змін. Після приходу у 1933 р. до влади в Німеччині націонал-соціалістів, які не приховували своїх антикомуністичних настроїв, від майже ідилічних стосунків, які до цього існували між СРСР і Веймарською республікою¹, не залишилося і згадки. Жупел війни, яким з кінця 20-х рр. більшовики лякали населення СРСР, з приходом Гітлера став суворою реальністю. Уже в березні 1935 р., у порушення норм Версальського мирного договору Німеччина запровадила загальну військову повинність. У березні 1936 р. німецькі війська увійшли у демілітаризовану Рейнську область, опинившись на кордоні з Францією. У березні 1938 р. Гітлер здійснив аншлюс Австрії. У жовтні 1938 р. за умовами угоди, укладеної 29-30 вересня 1938 р. в Мюнхені прем'єр-міністром Великої Британії Чемберленом, прем'єр-міністром Франції Деладье, диктатором Італії Мусоліні і Гітлером, Німеччина захопила Судетську область Чехословаччини, заселену етнічними німцями, а 13 березня 1939 р. окупувала всю Чехію. 21 березня Гітлер висунув вимогу до Польщі передати Німеччині Данциг (Гданськ), а 22 березня німецькі війська вступили до литовської Клайпеди.

Слід зазначити, що на шлях воєнної агресії стала у цей час і Італія, яка протягом 1935-1936 рр. захопила Абіссінію (Ефіопію), а у квітні 1939 р. окупувала Албанію. Крім того, після розв'язання громадянської війни в Іспанії (червень 1936 р.) Муссоліні і Гітлер організували військову інтервенцію в цю країну, що сприяло падінню республіки і встановленню у березні 1939 р. диктаторського режиму генерала Франко.

На Далекому Сході у цей час вже утворилося вогнище військової небезпеки. З 1931 р. Японія окупувала північно-східні провінції Китаю, і з 1937 р. почала війну за захоплення усієї "Піднебесної імперії". 1938 р.

назрів військовий конфлікт між Японією і СРСР у районі о. Хасан, а 1939 р. – на р. Халхін-Гол у Монголії.

Країни-агресори не лише нарощували мілітаризацію своїх держав, але й створили військово-політичну коаліцію. Спочатку 25 жовтня 1936 р. у Берліні Італія і Німеччина підписали протокол про співробітництво (“вісь Берлін – Рим”). 25 листопада 1936 р. Німеччина і Японія уклали “Антикомінтерновський пакт”, до якого 6 листопада 1937 р. приєдналася Італія, завершивши таким чином творення “Трикутника Рим – Берлін – Токіо”.

Звісна річ, що всі ці події підштовхнули СРСР до проведення більш активної міжнародної політики. Першим кроком на шляху до цього стала демонстрація миролюбних прагнень СРСР, зокрема приєднання його до системи колективної безпеки у Європі. У вересні 1934 р. СРСР увійшов до Ліги Націй, у травні 1935 р. підписав договір про взаємодопомогу з Францією, у вересні – з Чехословаччиною. Радянський уряд також активно підтримував республіканців в Іспанії в їхній боротьбі з фашистами і т. ін.

Однак ця політика виявилася здебільшого позірною, а всі ці миротворчі зовнішньополітичні ініціативи – малоефективними. Сталося це передовсім через те, що Захід не довіряв Сталіну. Тверезомислячі європейські політики вбачали у сталінській комуністичній імперії не меншу загрозу своїм ідеалам і цінностям, ніж у гітлерівському Третьому рейху. І такі занепокоєння були небезпідставними. З 1936 р., після прийняття нової Конституції, яка зафіксувала побудову в СРСР соціалізму, боротьба з “внутрішнім ворогом” усе більш тісно стала ув’язуватися з потребою протистояння “зовнішньому ворогу”. При цьому у якості ворогів стали називатися не лише фашистські держави, але і потенційні союзники – країни західної демократії – одним словом, увесь капіталістичний Захід на загал². Так, на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. К.Ворошилов заявив, що світ запеклих класових ворогів радянського народу – це “весь інший світ – світ капіталу”. Боротьба з ним далеко ще не закінчена і буде тривати доти, доки “чи ми їх, чи вони нас”³. На цьому ж пленумі Сталін висунув в якості центральної проблеми безпеку для Радянського Союзу від усього капіталістичного оточення. Після цього у радянській пропаганді голосно залунала теза: “Для знищення безпеки капіталістичної інтервенції необхідно знищити капіталістичне оточення”⁴.

А наприкінці 1938 р. Сталін зробив висновок про те, що “друга імперіалістична війна насправді вже почалася”⁵. Це був теоретичний висновок, який мав непересічне значення, адже радянські ідеологи завжди розглядали світову війну як переддень світової революції і як її

потужний каталізатор. Виступаючи 4 квітня 1939 р. на зібранні партійного активу Київської особливої військової округи, начальник Політуправління РСЧА армійський комісар 1-го рангу Л.Мехліс окремо зупинився на цьому питанні. “Якщо друга імперіалістична війна обернеться своїм вістрям проти першої в світі соціалістичної держави, – відзначив він, – то ми зобов’язані будемо перенести воєнні дії на територію противника, виконати свої інтернаціональні зобов’язання і примножити число радянських республік в усьому світі. Товариші, якщо спробувати коротко, проте дохідливо, щоб зрозуміли широкі маси, сформулювати сутність сталінської теорії соціалістичної держави, то треба сказати, що це є теорія ліквідації капіталістичного оточення, це є теорія перемоги світової пролетарської революції”⁶. Закінчив свою промову Л.З.Мехліс такими словами: “Соціалістичний корабель потужний, всесильний, непереможний. Не страшні йому негоди і бурі. Великий керманіч Сталін веде корабель на останній і рішучій бій, на штурм капіталізму, до світової Комуни”⁷.

До кінця 30-х рр. зусиллями радянських ідеологів в суспільній свідомості було сформовано образ Німеччини, як найбільш вірогідного ворога (агресивної і такої, що безпосередньо загрожує інтересам Радянської держави). Творча інтелігенція доклала чимало зусиль, щоб зобразити Німеччину головним супротивником СРСР у майбутній війні. Приміром можуть слугувати відома кінострічка “Якщо завтра війна” та популярна повість М.Шпанова “Перший удар”. В трактуванні Німеччини, як цілком слушно відзначав російський історик В.Невежин, виявлялося практично повне злиття образів внутрішнього і зовнішнього ворога. Страта відомих у минулому своїми заслугами радянських полководці пояснювалася їх зв’язками з німецьким рейхсвером, а знищення колишніх найближчих соратників Леніна потрактувалося як боротьба зі зрадою напередодні радянсько-німецької війни⁸.

Раптова переорієнтація радянської політики на дружбу з Німеччиною, що сталася у серпні 1939 р.⁹, не могла не збурити суспільну свідомість і не здивувати радянське суспільство. Це добре розуміли у Кремлі. Намагаючись пом’якшити неминучий психологічний шок, Сталін під час переговорів у серпні 1939 р. в Москві з Й. Риббентропом і Ф.Гаусом, закликав своїх нових союзників рахуватися з суспільною думкою в СРСР і Німеччині та з “більшою обачливістю” інформувати їхні народи “про зміни, що відбулися у відносинах між обома країнами і не підносити німецько-російську дружбу, що тільки-но виникла”¹⁰.

Натомість, відразу ж після укладення 23 серпня 1939 р. радянсько-німецького договору про ненапад саме більшовицьке керівництво почало активно мусувати на рівні пропаганди тему “дружби з Німеччиною”. У

передовій “Правди”, що вийшла наступного дня після укладення пакту, відзначалося, що різниця в ідеології і політичних системах держав, які уклали цей договір, не можуть слугувати перешкодою для встановлення добросусідських відносин між ними. “Дружба народів СРСР і Німеччини, – підкреслювалося у статті, – загнана у кут стараннями ворогів..., віднині має отримати необхідні умови для свого розвитку і розквіту”¹¹. 31 серпня 1939 р., на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР В.Молотов повторив тезу про дружбу між СРСР і Німеччиною і підкреслив необхідність згортання антифашистської і антинімецької пропаганди. Він зазначив, що в СРСР були “короткозорі люди”, які, мовляв, захоплювалися “спрощеною антифашистською агітацією”¹².

В радянській історії, мабуть, знайдеться небагато подій, які внесли б таку веремію у суспільну свідомість. “Оце новина – так новина, – дивувалися в Україні. – Думали і очікували, що на днях розпочнеться війна з Німеччиною, а тут вийшло зовсім навпаки!”¹³ В КОВО військовослужбовці і члени їхніх родин, дивлячись на газетні повідомлення та світлини з приводу приїзду німецького міністру закордонних справ Ріббентропа до Москви, відмовлялися вірити своїм очам, питаючи один одного: “Як заклятий ворог може стати найщирішим другом?”¹⁴ “Тяжко бачити поруч зі Сталіним пана Ріббентропа та єзуїтську морду доктора Гауса”, – казали вони¹⁵.

Ворог став другом і союзником, політику миру, яку досі обстоювала радянська пропаганда, невдовзі змінили агресивні військові дії проти сусідніх країн, навіть комуністична ідеологія після укладення договору про ненапад з Гітлером опинилася під загрозою девальвації.

Психологічний стан радянського суспільства після підписання цього договору подекуди оцінюється як шоковий¹⁶. Однак, така оцінка виглядає, на нашу думку, дещо спрощеною і такою, що апіорі виходить з оцінки радянського суспільства як загалом про-сталінські і про-комуністично налаштованого. Насправді, більш логічним було б вважати, що суспільство, яке постійно очікувало війну, мало з полегшенням зітхнути, отримавши натомість звістку про мир. Так воно й було попервах. Перші повідомлення спецорганів про настрої населення СРСР щодо пакту були в цілому позитивними. Заступник наркома внутрішніх справ УРСР Кобулов, доповідаючи 26 серпня першому секретарю ЦК КП(б)У М.Хрущову про настрої населення Києва щодо торговельної угоди з Німеччиною і договору про ненапад, зазначив: “укладення договору та поява в нашій пресі закордонних відгуків викликали жваве реагування серед різних прошарків населення”. Серед характерних оцінок киян Кобулов виділив розмови про “пророчі слова, сказані на ХУІІІ з’їзді ВКП(б) про те, що хто хоче миру з нами,

той в будь-який час зустрине підтримку з боку СРСР”, про “перемогу радянської дипломатії”, адже “Німеччина змушена визнати міць СРСР”, а також про те, що договір “зменшить загрозу війни”¹⁷. Зазначалося також, що населення сприйняло цей крок радянського уряду “як найсерйознішу політичну подію, яка виключила можливість війни з Німеччиною”¹⁸. “Добре, що здійснився цей договір, – казав один шкільний вчитель з Києва, – тепер не буде такої напруги”¹⁹.

В армії також спочатку позитивно відреагували на радянсько-німецьку домовленість. Начальник особливого відділу НКВС ХВО полковник Ростомашвілі доповідав заступнику наркома внутрішніх справ УРСР Кобулову про те, що “договір про ненапад викликав серед бійців і політпрацівників виключне піднесення і зустрінутий з великим задоволенням як акт величезного світового значення, спрямований на зміцнення миру і соціалістичного будівництва в нашій країні”²⁰. За звичними радянськими штампами тут можна доволі ясно побачити підтекст таких настроїв: для основної маси рядових червоноармійців, які очікували на початок бойових дій з Німеччиною, стало приємною новиною, що війна відкладається на невизначений строк.

Деякі військові командири бачили позитивний бік радянсько-німецького договору не стільки в усуненні загрози війни, скільки в можливості уникнути ведення її на два фронти – на Заході і на Сході. “Єдиний позитив, – висловив характерну думку військовий інженер 2-го рангу Степяєв, – це удар по Японії і дуля Англії і Франції”²¹.

Водночас, підписання договору з Німеччиною підсилювало антизахідні і британофобські настрої в СРСР, адже саме на країни західної демократії радянська пропаганда намагалася перекласти провину за цей ганебний пакт. “Вічна гра Англії призвела до договору з Німеччиною”, – зазначив той самий Степяєв²². Такі настрої були характерні і для частини радянської інтелігенції, зокрема й української. Дехто зловтішався з того, що цим договором СРСР “покарав Англію, Францію і Японію”. Деякі співробітники Української академії наук, приміром, розглядали цю подію як важливий крок, що “обеззброїть Японію”, “вдарить по Англії”, “ізолює нашу сусідку Польщу”²³. Дехто розглядав пакт як тимчасову передишку на шляху до війни з Німеччиною. Майже пророчою виявилася думка, висловлена поетом М.Рильським про те, що пакт “надасть можливість, принаймні, на два роки відкласти війну з німцями”²⁴.

І все ж, назагал радянське суспільство сприйняло цю подію вкрай неоднозначно. Те, що у країні відсутнє розуміння щодо підписаного 23 серпня у Москві договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом, визнавали й самі радянські вожді. Зокрема, Молотов у своїй

промові 31 серпня 1939 р. зазначив, що люди питають про доцільність його укладання “з відчуттям нерозуміння”²⁵.

У донесеннях спецорганів з приводу морально-політичного стану суспільства дедалі більше стали з’являтися повідомлення про чисельні випадки “нерозуміння суті договору”²⁶. Аналіз повідомлень спецслужб про політичні настрої у суспільстві дозволяє стверджувати, що власне шоком пакт став передусім для свідомих комуністів. І хоча останні склали незначну кількість населення України, з огляду на те, що це була найбільш впливова і активна частина суспільства, її голос був досить гучним. В Червоній армії, де відсоток комуністів був порівняно вищим за інші радянські інституції, нерідко фіксувалися негативні висловлювання щодо пакту. Наприклад, науковий співробітник обозна-речового управління НКО Чувилинков заявив, що “лигатися з Гітлером, значить зрадити тов. Тельмана”. На його погляд, за сучасних умов треба було б йти на загострення з Німеччиною і воювати з нею. Тож він засуджував укладення пакту, як акт “боягузтва і зрадництва”²⁷.

“Уклали договір з фашистською країною – значить СРСР підтримує фашизм”²⁸, “Чому країна соціалізму пішла на мир з капіталізмом, чи не відхід це від комунізму?”, “Чому в СРСР забули про нацистські концтабори та про комуністичних в’язнів у них” – такими були деякі характерні питання і висловлювання відносно пакту з боку військових. “Політика партії та уряду відносно німецько-радянських відносин несумісна з програмою партії”, – наголошував один правовірний-комуніст. – ЦК пішов на поступки Гітлеру, а це значить спілку з фашизмом”²⁹. “... Німеччина – найлютіший наш ворог, – обурювався інший, – а ми панькаємося [з нею], договір укладаємо. Що на це скаже пролетаріат інших країн?”³⁰ “Я вражений тим, що СРСР почав ділові переговори з фашистською Німеччиною, – казав інтендант 2-го рангу інженер квартирно-експлуатаційного Управління РСЧА Малаховський. – Проте з історії відомо, що німці завжди вважали слов’ян гноєм і наш уряд повівся нерозумно, починаючи переговори”³¹.

Поширеною була також нав’язана ідеєю світової революції думка по те, що “договір з Німеччиною сприяє закріпленню фашизму, а це віддаляє перемогу німецького пролетаріату”³², себто світової революції. Дехто розглядали пакт як перемогу Гітлера, адже фашисти домовилися із своїми запеклими ворогами комуністами³³.

Щодо переважної більшості населення України – селянства, то його голос відносно радянсько-німецького зближення лунав не так виразно. Слід також зазначити, що ставлення населення до подій міжнародного життя і зовнішньополітичних акцій сталінської влади значною мірою відбивали його ставлення до самої цієї влади.

Експерименти сталінського режиму в галузі соціальної інженерії, які проводились упродовж останніх десятиліть, не могли не датися взнаки. Примусова колективізація сільського господарства і голодомор 1933 р. залишили глибокий слід у свідомості українського селянства, створивши стійкий ворожий образ існуючої системи влади та її уособлення – Й.Сталіна. Відома американська дослідниця Ш.Фіцпатрік зазначає у своїй праці з історії радянського селянства, що під час колективізації в селі утворився стійкий ворожий образ Сталіна. Селяни бажали смерті її головному організатору, сподівалися на скасування сталінського режиму та провал колективізації, бодай ціною війни та іноземної інтервенції. Практично упродовж усіх 30-х рр. в селі мусувалися чутки про те, що незабаром розпочнеться війна і колгоспи розженуть³⁴. Американська дослідниця Сара Дейвіс, також зазначає, що поразницькі настрої відносно війни були особливо поширені серед селян, які сподівалися що війна пришвидшить кінець колгоспів³⁵.

Останні дослідження зроблені на українському матеріалі свідчать, що в Україні після приходу більшовиків до влади і, особливо, починаючи з часів колективізації і голодомору, спостерігалось перманентне очікування значною частиною населення, переважно селян, на війну. Практично впродовж усіх 30-х рр. в українському селі, де на 1939 р. мешкало 2/3 населення УРСР, мусувалися чутки про те, що ось-ось має розпочатися війна, яка покладе край знуцанням радянської влади. Війна уявлялася ледь не єдиною можливістю звільнитися від сталінського режиму.

Те що, рівень лояльності до сталінського режиму в Україні не був високим, знайшло своє відбиття і у висловлюваннях стосовно підписання з Німеччиною договору про ненапад. Дехто в Україні розцінив цей крок радянського керівництва як побоювання влади відносно надійності радянського тилу: “Ми спасували перед Гітлером тому, що хоча наша армія і міцна, проте тилу у нас немає: у разі війни тил буде проти радянської влади”³⁶. Схожі думки лунали і в армії. “Ось німці розправляться з англійцями і французами, – казав червоноармієць 8-ї автобригади КОВО, – потім повернуть на нас і теж успішно завершать операцію, і ніхто не буде проти Гітлера, бо за ним гірше не буде”³⁷.

Для ворогів радянської влади союз Гітлера зі Сталіним був прикрою новиною, бо це свідчило, що Німеччина у найближчий час не буде визволяти Україну від комуністів. Серед українських націоналістів, які вбачали у приході Гітлера крок на шляху до вирішення українського питання, панувало розчарування і засмучення. “Якщо з Гітлером у більшовиків буде дружба, – казав викладач з Харкова “націоналіст” Іваненко, – то справу українців буде відсунуто у довгу шухляду”³⁸.

Проте дехто вірив, що ця дружба не буде тривалою і попри всього сподівалися на певну перспективу визволення України. “Німеччина рано чи пізно воюватиме з СРСР і воюватиме за Україну за її самостійне існування.” – зазначала дружина колишнього міністра Директорії С.Петлюри, завідувачка однієї з київських бібліотек (за оцінкою органів “провідна українська націоналістка”) Беляшевська³⁹.

Серед незадоволених дружною з Гітлером були і пересічні громадяни, далекі від якихось політичних уподобань. Скажімо, для значної маси городян, які страшенно потерпали від матеріальних негараздів і нестачі продуктів харчування, пакт означав ще й подальше падіння рівня життя. Виникало уповні виправдане занепокоєння (спецоргани характеризували це як настрої “обивательських та анти-радянських елементів”), що укладання радянсько-німецьких торговельних угод спричинить невпинне погіршення економічного стану в країні, оскільки Радянський Союз в обмін на обладнання буде змушений відправляти хліб, масло та інші продукти до Німеччини⁴⁰. Дехто побоювався, що ціною за мир з Гітлером стане Україна: “Очікуй подій – аж до передання Німеччині Радянської України”⁴¹.

Прихильники західних демократій, які зустрічалися серед представників української інтелігенції, також були у траурі. Договір з Гітлером розглядався ними як надання свободи дій для Німеччини відносно Польщі та ін. країн, і як відхід Радянського Союзу від стратегії співробітництва та підтримки демократичних країн⁴². “Цей факт говорить про те, що СРСР відмовився від підтримки демократичних держав”, – висловив свої незадоволення з приводу пакту один чиновник Наркомзему УРСР⁴³.

Найбільш далекоглядних громадян непокоїли політичні наслідки союзу Сталіна і Гітлера для миру у Європі. Не важко було спрогнозувати, що ціною радянсько-німецького замирення може стати розв’язання світової війни. “Тепер Німеччина воювати з нами не буде, бо Радянський Союз забезпечуватиме Німеччину сировиною на випадок війни Німеччини з Англією і Францією. Домовившись з нами, Німеччина наразі спокійно забере Данциг”⁴⁴.

Надії частини суспільства на те, що радянсько-німецький договір сприятиме зміцненню миру у Європі, лопнули як мильні бульбашки, коли 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Хоча офіційна радянська пропаганда продовжувала твердити про те, що пакт став важливою подією у справі укріплення миру, чимало людей з цим не погоджувалися. Доволі виразно це проявлялося навіть в армії. “Договір з Німеччиною веде до війни. Укладання договору розв’язало руки Гітлеру для агресивних дій проти країн західної Європи”⁴⁵, “Радянський

Союз дав можливість розпочати другу імперіалістичну війну. Якщо б не уклали з Німеччиною договір, то вона побоялася б напасти на Польщу. Війна почалася з благословення Радянського Союзу...⁴⁶, “Завдяки радянсько-німецькому договору про ненапад Німеччина проковтне Польщу”⁴⁷, – такі характерні думки були доволі поширеними серед військовослужбовців. Після 1 вересня особливі відділи ГУДБ НКВС СРСР у своїх донесеннях з округів прямо зазначали, що “укладення договору про ненапад між Німеччиною і СРСР та початок військових дій між Німеччиною і Польщею викликає ряд негативних настроїв серед командно-політичного складу частин РСЧА”⁴⁸. Скажімо, викладач Військово-політичної академії Стеркин назвав пакт “Сараєвським вбивством”⁴⁹. Викликало нерозуміння і засудження також і те, що від початку нападу Німеччини на Польщу радянські газети відразу ж зайняли про-німецьку позицію. Військовослужбовці висловлювали думки, що це “принижує авторитет СРСР”⁵⁰. У якості крайнього прояву негативного реагування в військах на пакт Ріббентропа-Молотова можна назвати самогубство червоноармійця Шевцова: розслідування довело, що той “повісився на знак протесту проти укладання договору з Німеччиною”⁵¹.

Цікаво, що у самій Німеччині ставлення до пакту виявилось не менш неоднозначним, ніж в СРСР. За інформацією Комінтерну від 23 листопада 1939 р., у зв'язку з укладенням радянсько-німецького договору цивільне населення Східної Пруссії, за виключенням членів нацистської партії і молодих солдатів, демонструвало пригнічені настрої, оскільки боялося, що війна (з Польщею) триватиме довго. Після ж вступу Червоної армії до Польщі пересічні німці стали висловлювати побоювання, пов'язані з очікуванням зіткнення з СРСР⁵². Ясна річ, чимале збентеження підписання пакту між Сталіним та Гітлером викликало у німецьких комуністів і соціалістів, які одразу ж оцінили його як зраду СРСР комуністичній ідеї. “Я ніколи не очікував, – говорив один соціал-демократ, – що Радянський Союз тягатиме каштани з вогню для західних імперіалістів...”⁵³ Надалі, усвідомивши ситуативний характер союзу з Гітлером, ліві дещо заспокоїлися. Той же соціал-демократ, про якого згадувалося вище, дещо поміркувавши дійшов протилежного висновку: “Тепер я впевнений у перемозі. Щойно прочитав книжку Марка Зейдевиця, як почалася війна. Я все зрозумів. Польща, яка мала розширити прірву між німецьким народом і Радянським Союзом, стає мостом. Тепер мова йде про боротьбу соціалізму проти західних капіталістичних держав”⁵⁴.

-
- ¹ У 1920-ті рр. Німеччина, всупереч положенням Версальського договору, таємно співпрацювала з СРСР у військовій сфері. Див.: Дьяков Ю.Л., Бушуева Т.С. Фашистський меч ковался в СРСР: Красная Армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922-1933. Неизвестные документы. М.: Сов. Россия, 1922. – 384 с.
 - ² Див.: Кулешова Н.Ю. Репрессии в Красной Армии конца 30-х гг.: Чего же добивался Сталин? // Проблемы российской истории. Вып.2. – Магнитогорск, 2003. – С.312-133.
 - ³ Военные архивы России. – Вып. 1. – 1993. – С.25.
 - ⁴ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. М.,1946. – С.318.
 - ⁵ История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)... – С.261.
 - ⁶ “На штурм капитализма к мировой Коммуне”: стенограмма доклада Л.З.Мехлиса на собрании партийного актива Киевского Особого военного округа. 1939 г. // Исторический архив. – 2005. – № 2. – С.84.
 - ⁷ Там само. – № 3. – С.88.
 - ⁸ Невежин В.А. Синдром наступательной войны. Советская пропаганда в преддверии “священных боёв” 1939-1941. – М.,1997. – С.53.
 - ⁹ Радянсько-німецьке зближення залишається наразі одним з найбільш controверсійних питань у сучасній історіографії, оскільки воно прямо стосується теми про підготовку Сталіним превентивної війни. Див.: Случ С.З. Сталин и Гитлер, 1933-1941: расчеты и просчеты Кремля // Отечественная история. – 2005. – №1. – С. 98-119; Carley M.J. Soviet Foreign Policy in the West, 1936-1941: A Review Article // Europe-Asia Studies. – 2004. – vol.56. – # 7. – 1081-1100; Pons S. Stalin and the Inevitable War, 1936-1941. London and Portland, OR: Frank Cass, 2002, – 240 p.; Weeks A.L. Stalin’s Grand Strategy, 1939-1941. Oxford and Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2002. – 201 p.; Raaks R.C. Stalin’s Drive to the West, 1938-1945: The Origins of the Cold War Stanford,1995.; Roberts G. The Soviet Union and the Origins of the II World War. Russo-German Relations and the Road to the War, 1933-1941. L., 1995.
 - ¹⁰ Фляйшхауэр И. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии.1938-1939 / пер. с нем/. – М.:Прогресс, 1990. – С.296, 463, прим. № 128; Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне “третьего рейха” против СССР : Секрет. речи, дневники, воспоминания: Пер. с нем. / Сост. Рудой Г.Я. – М.:ТЕРРА, 1996. – С.65.
 - ¹¹ Правда. – 1939. – 24 серпня.
 - ¹² О политических занятиях с красноармейцами и младшими командирами Красной армии в 1941 учебном году: Директивы, указания, учебные планы / Главное упр. политпропаганды Красной армии. – М.,1941. – С.73, 83, 84. Цит.: Невежин В.А. Синдром наступательной войны... – С.54.
 - ¹³ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф.16. – Оп.32. – Од. зб.52. – Арк.242.

-
- ¹⁴ Російський державний військовий архів (Далі – РДВА). – Ф. 9. – Оп.39. – Од. зб. 73. – Арк.107.
- ¹⁵ РДВА. – Ф. 9. – Оп.39.– Од. зб.74. – Арк.166.
- ¹⁶ Леонгард В. Шок от пакта между Гитлером и Сталиным: воспоминания современников из СССР, Западной Европы и США. /пер с нем./ – М., 1989.
- ¹⁷ ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32. – Од. зб.52.– Арк.260.
- ¹⁸ Таку оцінку настроїв населення Києва давали місцеві органи НКВС. Див.: Там само. – Арк.241.
- ¹⁹ Там само. – Арк.242.
- ²⁰ Там само. – Арк.259.
- ²¹ РДВА. – Ф.9. – Оп.39. – Од. зб.74. - Арк.166.
- ²² Там само.
- ²³ ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32. – Од. зб.52. – Арк.253.
- ²⁴ Там само. – Арк.254.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ РДВА. – Ф. 9. – Оп.36. – Од. зб.3587. – Арк.173.
- ²⁷ Там само. – Оп.39. – Од. зб.74. – Арк.163.
- ²⁸ Там само. – Од. зб.70. – Арк. 173.
- ²⁹ Там само. – Од. зб.74. – Арк.160.
- ³⁰ Там само. – Ф.35084. - Оп.1. – Од. зб.188. – Арк.165.
- ³¹ РДВА. – Ф.9. – Оп.39. – Од. зб.74. – Арк. 170-171.
- ³² Там само. – Ф.9. - Оп.36. - Од. зб.3588. – Арк.47.
- ³³ ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32. – Од. зб.52. – Арк. 243.
- ³⁴ “І дійсно, – зазначає дослідниця, – коли почалася війна, багато селян на окупованих землях України і Півдня Росії попервах вітали загарбників, чи, принаймні, були згодні терпіти їх в надії, що вони знищать колгоспи”. Див.: Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. – М., 2001. – С.320-348, 351.
- ³⁵ В книзі дослідниці наведено один характерний вірші, складений після вбивства Кірова:
- Кірова убили – туди ему дорога!
Их не жаль угробить даже всех.
Только жаль что много
Вампиры расстреляли
Это расстреляли за него.
Скоро власть советов
Вылетит, что пробка
из пивной бутылки на панель.
Нам так жить, в неволе,
Жить уже недолго
Жить осталось только до войны .
Не надолго – все пройдет,
Противник Сталина убьет
Скоро будет ведь война,

И тогда, тогда, тогда
Будет Сталин ласков навсегда.
Когда его не будет стихнет навсегда.

- Див.: Davies S. Popular opinion in Stalin's Russia. Terror, propaganda and dissent, 1934-1941. Cambridge, 1997. – p. 94-95.
- ³⁶ ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32. – Од. зб. 52. – Арк. 256.
- ³⁷ РДВА. – Ф.9. – Оп.39. – Од. зб.90. – Арк.240.
- ³⁸ Там само. – Арк. 169-170.
- ³⁹ Там само. – Арк. 134.
- ⁴⁰ ДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32. – Од. зб.52. – Арк.242.
- ⁴¹ Там само. – Арк.243
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Там само. – Арк.244.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ РДВА. – Ф.9. – Оп.39. – Од. зб.70. – Арк.187.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.209.
- ⁴⁷ Там само. – Од. зб.74. – Арк.170 -171.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 166.
- ⁴⁹ Там само. – Арк.162.
- ⁵⁰ Там само. – Арк.160.
- ⁵¹ Там само. – Од. зб.75. – Арк.581.
- ⁵² Див.: Коминтерн и Вторая мировая война М.,1994. Ч.I (до 22 июня 1941 г.) С.194-195. Цит.: Мировые войны XX века: В 4-х кн. / Институт Всеобщей истории. – М.:Наука, 2002. – Кн.4: Вторая мировая война: Док и материалы / Отв. ред. М.Ю.Мягков. – 2002. – С.157-158.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Там само.